

بررسی و مطالعه تزئینات جفت ستون‌های کاخ-قلعه‌های قاجاری

استان چهارمحال و بختیاری

حسین ابراهیمی ناغانی^۱؛ صفورا قاسمی^۲

چکیده

کاخ-قلعه‌های استان چهارمحال و بختیاری از حیث معماری و تزئینات قابل توجه‌اند. عمده این کاخ قلعه‌ها از دوران قاجار به جای مانده و سبک معماری آن متأثر از فرهنگ تصویری قاجار است. به طور کلی کاخ قلعه‌ها کاربردهای دفاعی نداشته و در دشت‌ها بنا شده‌اند. در استان چهارمحال و بختیاری، شکل معماری و فرهنگ تصویری ملحوظ در این کاخ-قلعه‌ها عمدتاً نمایش‌دهنده قدرت طایفه‌ای، عشیره‌ای و خانوادگی سران و خوانین بختیاری است. جفت ستون‌ها که در این تحقیق به صورت مقایسه‌ای و به روش توصیفی و تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته‌اند از شاخص‌ترین عناصر تصویری و معماری این بناهاست. الگوهای تزئینی این جفت ستون‌ها بنا بر دست‌یافته‌های این تحقیق متأثر از فرهنگ تصویری دوره قاجار از یک طرف و ویژگی‌های اقلیمی و نیز عناصر محلی خاصه فرهنگ تصویری قوم بختیاری از طرف دیگر است. ذکر این مطلب لازم است که بیشتر این هنرنمایی‌ها در معماری کاخ-قلعه‌های موجود بر روی مصالح سنگی بوده است که خود نشان‌دهنده تأثیر شرایط منطقه‌ای و کوهستانی محل احداث است. همچنین الحاق تزئینات و نشانه‌های تصویری خاص بر روی مصالح سنگی بر جلال و جبروت و انعکاس قدرت کاخ-قلعه‌ها بسیار مؤثر بوده است.

کلید واژگان: تزئینات معماری، جفت ستون‌ها، کاخ-قلعه، قاجار، بختیاری.

۱. عضو هیئت علمی دانشکده هنر دانشگاه شهرکرد؛ hossein.ebrahiminaghani@gmail.com

۲. کارشناس صنایع دستی دانشکده هنر و علوم انسانی فارس، شهرکرد؛ sghasemi@yahoo.com

مقدمه

استان چهارمحال و بختیاری در ناحیه‌ای کوهستانی و بخش مرکزی رشته کوه‌های زاگرس واقع شده است که شامل محال چهارگانه: لار، کیار، میزدج و گندمان است و بختیاری که نام قوم و منطقه جغرافیایی است که به دلیل استقرار بخشی از این قوم در این جغرافیا به این نام خوانده می‌شود. خوانین بختیاری ریاست ایلات و عشایر را بر عهده داشتند. خان از میان یک خانواده مشخص انتخاب می‌شد و افراد این خانواده به صورت موروثی به مقام خانی می‌رسیدند. قدرت سران بختیاری به صورت وحدت قبیله‌ای، قومی و تکیه بر سنت‌های ایلی شکل گرفته بود. در دوره قاجار، سران بختیاری در دستگاه حکومتی نفوذ بیشتری داشته و دارای مقام و منزلت فراوان بودند. در این دوره کاخ-قلعه‌هایی در استان بنا شدند که شاخص‌ترین این بناها قلعه چالستر، قلعه جونقان و قلعه دزک است. این کاخ-قلعه‌ها که محل زندگی خوانین بختیاری بوده، دارای تزئینات گچبری، آینه‌کاری، نقاشی و حجاری است که در این مقاله به بررسی حجاری‌های جفت‌ستون‌ها، تزئینات و الگوهای تزئینی مؤثر بر آن‌ها پرداخته می‌شود. ستون‌ها در دوره قاجار عمدتاً با روکش گچ است که نقوش با حالت واقع‌گرایانه بر روی آن‌ها گچبری شده اما در منطقه چهارمحال و بختیاری، ستون‌ها از سنگ و نقوش حجاری روی آن‌ها، حالت واقع‌گرایانه ستون‌های گچبری شده را ندارد. تأثیرپذیری معماری و تزئینات دوره قاجار در استان چهارمحال و بختیاری از فرهنگ تصویری بومی منطقه، اقلیم و شرایط محیطی آن بسیار مشهود است. مشخصات تاریخی-جغرافیایی این بناها برای آشنایی و شناخت بیشتر بناهای مذکور، در ذیل بیان و در جدول ۱ به طور دقیق به مشخصات این بناها اشاره شده است.

تاریخ و موقعیت جغرافیایی بناهای مذکور

استان چهارمحال و بختیاری با توجه به آن که در قلمرو مرکزی رشته‌کوه‌های زاگرس -که از شرق به اصفهان و از غرب به خوزستان محدود می‌شده است- و همچنین در طول تاریخ بر سر راه تجاری شرق به غرب قرار داشته، در طول تاریخ در این منطقه کاخ-قلعه‌های مختلفی ساخته شده است (زنده‌دل، ۱۳۷۷: ۲۲). منطقه بختیاری، عمدتاً بیلاق عشایر بختیاری و مرکز خوانین ایل بوده است؛ از این رو در اکثر کانون‌های روستایی، قلعه‌هایی ساخته‌اند که بیشتر با هدف محل سکنی و زندگی اشراف و به نشانه اقتدار و سلطه بر منطقه تحت تسلط خود بوده است. نقش این کاخ-قلعه‌ها در جریانات مشروطیت به عنوان مرکز تصمیم‌گیری و شرکت سواران بختیاری برای

تصرف اصفهان و تهران حائز اهمیت است (شفیعی مبارکه، ۱۳۷۹: ۱۷-۱۸). عده‌ای از بزرگان فرهنگ و ادب ایران در طول انقلاب مشروطیت و روزگار معاصر به دلایل گوناگون از جمله مسائل سیاسی، روزگاری را در این کاخ-قلعه‌ها گذرانیده‌اند و این قلعه‌ها مأمن و پناهگاه آنان بوده است. علی‌اکبر دهخدا، وحید دستگردی و ملک‌الشعراى بهار از افراد برجسته‌ای بوده‌اند که به اقتضای روزگار در این قلعه‌ها اقامت داشته‌اند (پورمختار، ۱۳۹۱: ۹۷).

جدول شماره ۱: موقعیت تاریخی و جغرافیایی بناها

نام کاخ-قلعه	تاریخ ساخت	سازنده	محل ساخت	موقعیت جغرافیایی	ایوان دو ستونه	تعداد جفت ستون	تعداد تک ستون‌های قلعه
چالشتر	۱۳۲۱	خدا رحم خان	چالشتر	۵ کیلومتری شهرکرد	ایوان خانه ستوده	۱۰	۳۰
سردار اسعد بختیاری	۱۳۲۰	علیقلی خان سردار اسعد بختیاری	جونقان	۳۵ کیلومتری شهرکرد	شمال، جنوب، شرق	۳۶	—
دزک	۱۳۲۵	لطفعلی خان امیر مخم	دزک	۴۵ کیلومتری شهرکرد	دو ایوان طرفین هشتی	۱۰	۲۵

به طور طبیعی، هر دوره تاریخی و نظام حکومتی، تأثیر خویش را بر عرصه‌های گوناگون فرهنگی از جمله هنر می‌گذارد. همان طور که نظام سلطنتی صفوی در ارکان و ساخت قدرت مشاهده می‌شود، تأثیرات آن در فرهنگ عامه، بازار، سیاست، مذهب، روابط بین‌المللی و هنر نیز قابل مشاهده است. بدین دلیل سخن از هنر صفوی یا هنر دوره صفوی با مؤلفه‌ها و ممیزهای خاص بیان می‌شود. بر همین منوال در دوره قاجار متناسب و متأثر از عواملی خاص، هنر و فرهنگ، تصویری خاص با عنوان هنر و فرهنگ تصویری قاجار شکل گرفت که شالوده و بنیان آن بر عواملی چند از جمله میراث قجری و میراث فرنگی (اروپایی) بنا شده است.

هنر دوره قاجار

هنر در هر دوره‌ای بازتابی از باورها، عقاید، آداب و سنن و به طور خلاصه فرهنگ یک قوم و ملت است. با بررسی آثار هنری یک ملت در یک دوره تاریخی، می‌توان به اطلاعات باارزشی درباره فرهنگ و ریشه‌های افول یا ترقی آن پی برد (زابلی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۱۵۸). روابط گسترده

ایران با غرب و تحولات فرهنگی و دانش‌های جدیدی که شکل گرفت، تأثیری مستقیم بر هنر دوره قاجار داشت. از مهم‌ترین آن‌ها: ۱- اختراع و ورود فن عکاسی؛ ۲- ورود و کاربرد فراوان تمبر در مراسلات پستی؛ ۳- ورود کارت پستال‌های اروپایی به ایران بوده است (مؤمنی و دیگران، ۱۳۹۰: ۳۹).

به طور کلی، تزئینات در دوره قاجار اهمیت ویژه‌ای داشت. اکثر تزئینات این دوره همچون سایر زمینه‌ها به فراخور خود تحت تأثیر غرب قرار می‌گیرد. نگاه هنرمند در دوره قاجار مبتنی بر هنر غربی، طبیعت‌گرایانه و انعکاس واقعی و عین به عین است (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۵۲). هنر درباری این دوره، تداوم مستقیم هنرهای دوره‌های پیشین نبود بلکه نشانگر وابستگی رشد‌یابنده به تأثیرات هنر غربی، جدایی فرهنگ ایرانی از گرایش‌های اسلام و ورود عناصر هنر مردمی بود (اسکارچیا، ۱۳۷۶: ۳۵). همواره در تزئینات پیش از عصر قاجار، نقوش در حال گسترش مانند شاخ و برگ اسلیمی استفاده می‌شد که در سطح گسترش پیدا می‌کردند و تصاویر قاب‌شده از این دوران به بعد متداول شد (مؤمنی و دیگران، ۱۳۹۰: ۴۰). نقوش به تدریج تحت تأثیر هنر اروپایی به سمت طبیعت‌پردازی و فاصله گرفتن از فرم‌های تجریدی و انتزاعی پیش می‌رود. افزون بر تغییر شکل نقش‌ها، تغییر در موضوعات به کار رفته مشاهده می‌شود (زابلی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۱۴۱).

هنر دوره قاجار از هنر دوران باستان نیز تأثیر پذیرفته است؛ مانند کاربرد گل لوتوس (نیلوفر آبی)، شیر، گاو، قوچ، ماهی، خورشید و برسم^۱ که نه تنها در نگارگری بلکه در نقش برجسته‌های قاجاری نیز به کار رفته‌اند (بابا کمال و دیگران، ۱۳۹۳: ۳۳). نقش مورد پسند عموم برای پارچه لباس بوته جقه، ترکیب‌بندی تنگاتنگی است از تکرار شکل انتزاعی درخت سروی سرخوابیده که به هئیت بوته‌ای در آمده است (فریه، ۱۳۷۴: ۱۶۹). در کاشی‌کاری بناها، طرح‌ها و ترکیب رنگ‌های جدیدی به وجود آمده است؛ طرح‌هایی مانند خوشه بزرگ انگور، عماراتی به سبک فرنگ و تصاویر افراد ملبس قاجاری (حقیقت، ۱۳۸۵: ۶۶۱).

صحنه‌های حماسی، صحنه‌های نسخه‌برداری شده از عکس‌ها و کارت‌های پستی اروپایی و وقایع

۱. برسم: از کلمه برسمن اوستایی و مشتق از برز به معنی بالش و نمو. شاخه‌های بریده درخت است که هریک را در پهلوی تاک و در فارسی تای گویند و باید که از رستی باشد نه از فلز و از درختی پاکیزه و متأخران گویند از انار باید باشد و مراد از رسم برسم گرفتن که در ایران قدیم بسیار است و دعا خواندن، اظهار سپاس کردن است، نعمت‌های خداوند را از نباتات که مایه تغذیه است. شاخه‌های باریک به درازای یک وجب که از درخت انار بیرند... (دهخدا، ۱۳۷۷: ۱/۴۵۸۱).

عادی زندگی ایرانیان آن زمان را نیز به تصویر درآورده‌اند (فریه، ۱۳۷۴: ۲۹۱). نقش حیوانات، گل و مرغ، گل و گلدان و نقاشی‌های تازه‌ای به نام گل‌لندنی (گل‌فرنگی) در این دوره در کاشی‌ها نقش می‌بندد (مرتضایی و دیگران، ۱۳۹۳: ۳۴). موضوع نقش‌های روی قلمدان‌ها اغلب افسانه‌های قدیمی و شاعرانه مثل خسرو و شیرین، لیلی و مجنون و یوسف و زلیخا بوده است؛ همچنین صحنه‌های شکار، بزم، رزم، زراعت، تصاویر زنان و مردان با آرایش و پوشاک اروپایی و غیره؛ یعنی موضوعات معمول زمان مورد استفاده قرار گرفته است (حقیقت، ۱۳۸۵: ۶۸۷). دوره قاجار هم‌زمان با سبک‌های پرطمطراق و اشرافی باروک و روکوکو در اروپاست؛ بنابراین، تأثیر این تفکر اشرافی و سبک برگرفته از آن بر هنر ایرانی قابل مشاهده است (زابلی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۱۴۱).

معماری دوره قاجار

معماری دوره قاجار دچار دوگانگی است؛ از طرفی می‌خواهد پایبند به ارزش‌های ایرانی پیش از خود نیز باشد و از طرفی تحت تأثیر معماری مغرب زمین قرار گیرد. در این دوره معماری اصیل ایرانی رو به افول می‌نهد (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۴۸). عوامل مؤثر در شکل‌گیری معماری قاجار:

الف) عوامل داخلی؛ برگرفته از معماری سنتی به ویژه دوره صفویه است.

ب) عوامل بیرونی؛ آمد و شد هیئت حاکمه به اروپا، سفرهای ناصرالدین شاه به فرنگ، تحصیل معماران ایرانی در فرنگ، حضور معلمان معماری اروپا در دارالفنون (کمالی، ۱۳۸۸-۱۳۸۹: ۴۸). در دوره قاجار عناصر و اشکالی وارد معماری می‌شد که تا پیش از این دوره در معماری قاجار معمول نبود و از معماری کلاسیک اروپا به ایران راه یافته‌اند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۵: ۱۶۳). منبع الهام در این دوره از معماری، غرب است و معماران بناهای خود را با استفاده از کارت پستال‌ها و عکس ساختمان‌های اروپایی می‌ساختند (سمیعی، ۱۳۷۴: ۲۴).

ویژگی‌های معماری بناهای مسکونی دوره قاجار

- بناهای مسکونی قاجار شامل اتاق مرکزی، ایوان با ستون در جلوی در ورودی و اتاق‌های کوچک‌تر اطراف اتاق مرکزی؛
- استفاده از پنجره‌های عمودی مشبک رنگی به نام ارسی؛

- استفاده از کنگره‌های کنار بام کاخ‌ها؛
- ایجاد ایوان‌های عظیم و مرتفع در ورودی‌ها؛
- مرکزیت بنا با ستون و سرستون‌ها؛
- مصالح سنگ، سیمان و آهن؛
- درونگر؛
- معماری کارت‌پستالی^۱؛
- ایجاد پلکان دو طرفه در محور اصلی؛
- آمیزه‌ای از معماری ایرانی و اروپایی (میرمیران، ۱۳۸۹).

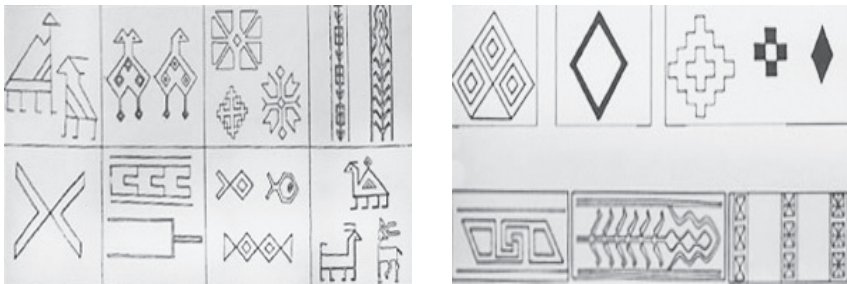
هنر بومی منطقه چهارمحال و بختیاری

هنر قومی، بازتاب اندیشه‌های یک اجتماع است و از یک نیاز جمعی مایه می‌گیرد (فیشر، ۱۳۴۹: ۱۹۱). از جمله هنرهای بومی منطقه، دست‌بافته‌های بختیاری‌اند که با نقوش انتزاعی، تجریدی، گیاهی و غیره، برگرفته از طبیعت، حیوانات، نقوش ملهم از ابزار دم دستی و نقوش اصیل بختیاری زینت یافته‌اند (ابراهیمی ناغانی، ۱۳۸۹: ۷۷) (تصاویر ۱-۲). از فرش‌های چهارمحال با نقش‌های زیبا می‌توان از گل پتو فرادنبه، ایلپاتی، تلفیقی از لچک ترنج و بندی یا خشتی، یلمه بروجن و گبه گندمان نام برد. بی‌بی‌باف از فرش‌های مرغوب منطقه که با الهام از طرح‌های گلدار فرانسوی بافته شده است. از دیگر قالی‌های معروف منطقه، قالی خشتی چالشر است. «بافت طرح‌های خشتی در چهارمحال و بختیاری به اواخر دوره صفوی و یا دوران قاجار می‌رسد» (صادقیان و مدنی، ۱۳۸۸: ۷۴).

قالی‌های خشتی در منطقه افزون بر چالشر در مناطق سامان، قهفرخ، بلداجی و شلمزار با تفاوت‌هایی در نقوش بافته می‌شود. نقوش مناطق روستایی با خطوط خشک و هندسی‌تر از نقوش مناطق دیگر مثل چالشر است. قدیم‌ترین نقشه‌های خشتی عبارتند از: خشت‌های بید مجنون، بته جقه مادر و بچه، سرو، کاج، قیچی، فرشته، چنگال، بته جقه قهر و آشتی، ستون یا طاقی ستوندار گلدانی که اصل طرح از معماری قلاع خوانین گرفته شده است، گل زنبق، چمنی، خشت گل و دست دلبر. «خشت انگور (درخت و خوشه انگور)، یکی از نقوش مهم در منطقه

۱. منظور از معماری کارت‌پستالی، معماری تقلیدی بر مبنای عکس‌ها و کارت‌پستال‌های بناهای اروپاست.

چهارمجال و بختیاری است، این نقش در تزئینات آثار باستانی و فرش خشتی بیشترین کاربرد را دارد» (نصیری، ۱۳۷۴: ۲۴۴). خشت‌هایی که قدمت آن‌ها به دوره قاجار می‌رسد عبارتند از دسته گل فرنگی، خشت گل لندن، خشت گل پیاز (حیدری سورشجانی، ۱۳۹۰). از دیگر دست‌بافته‌های منطقه گلیم، گلیم زیراندازی استوار و نقش‌دار است. گلیم‌ها بیشتر به رنگ‌های سیاه، آبی و سفید هستند؛ کناره دو انتهای گلیم قالی‌باف و در میانه، به‌ای بافته می‌شود. نگاره اصلی به شکل نشانه آریایی سواستیکا یا صلیب شکسته به رنگ سرخ و سفید است. خرسک با طرح‌های ساده؛ می‌توان از نقش‌های ذهنی‌باف، به خرسک طرح‌های دو حوضه خشتی و قالی نام برد.

تصاویر شماره ۱-۲: نقوش انتزاع شده حیوانات، ابزار و وسایل دم‌دستی، عناصر طبیعت (قاضیانی، ۱۳۷۶: ۱۲۹-۱۶۶).

جدول شماره ۲: نمونه‌هایی از نقوش قالی‌های منطقه چهارمجال و بختیاری

ردیف	نام طرح	نمونه طرح	ردیف	نام طرح	نمونه طرح
۱	گل پتو		۴	خشت سه گل	
۲	لچک ترنج		۵	خشت پنج لندن	
۳	خشت پیاز (زنبق)		۶	قیچی	

	گلدان	۱۴		خشت ابرو	۷
	خشت چنگال	۱۵		خشت اسلیمی	۸
	خشت پرنندگان	۱۶		خشت انگور	۹
	خشت سرو	۱۷		بته جقه مادر و بچه	۱۰
	خسته فرشته	۱۸		دست دلبر	۱۱
	گل لوتوس	۱۹		خشت ستون (طاق) ستون دار (گلدانی)	۱۲
				خشت سه لندن	۱۳

در معماری ایران، کاربرد ستون در دوره هخامنشی، سلوکی و صفوی بوده و در معماری دوره‌های دیگر ایران ستون حضور چندانی نداشته است. اواسط قرن سیزدهم هجری، استفاده از ستون رواج یافت و شاید بتوان گفت ویلایی به سبک اروپایی معیرالممالک با ستون‌های بی‌شمار در رواج اینگونه معماری و استفاده از ستون به دلیل ارزش نمادین آن مؤثر بوده است. ستون‌های دوره قاجار، برداشتی از سبک‌های مختلف ستون‌های یونانی‌اند. ستون‌ها در این دوره بیشتر با روکش گچ بودند که بر روی آن‌ها گچبری‌هایی انجام می‌شد. این ستون‌ها که با اتکاء به مدارکی چون کارت‌پستال‌ها و نقاشی و نبود آموزش رسمی ساخته می‌شدند، باعث ایجاد فرم‌های جدیدی شدند که از سرمشق‌های اصلی الهام گرفته شده‌اند و شباهت‌هایی دور به آن‌ها دارند و ستون‌های آجری و سنگی کمتر دیده می‌شد (سمیعی، ۱۳۷۴: ۱۱، ۲۲، ۲۴، ۸۵). ستون‌ها در کاخ-قلعه‌های استان چهارمحال و بختیاری از سنگ ساخته شده‌اند؛ بر روی این ستون‌ها در قسمت‌های پایه، قلمه و سرستون‌ها نقوش و تزئیناتی حجاری شده است در ادامه این نقوش بررسی خواهند شد. نسخه‌ها به بررسی نقوش پایه ستون‌ها در جفت ستون‌های کاخ-قلعه‌ها پرداخته خواهد شد. تمام پایه ستون‌های کاخ-قلعه‌ها مکعب مستطیل است. پایه جفت ستون‌های پیشخوان قلعه چالستر که روی چهار سطح پایه جفت ستون‌ها گل‌های لوتوس (نیلوفر آبی) شانزده گلبرگی (تصویر ۳) حجاری شده، نقش شانزده گلبرگی از گذشته‌های دور در هنرهای تصویری ایران خاصه سنگ تراشی‌ها و دیوارنگاری‌ها حضور دارد؛ مانند «نقش شانزده گلبرگی [که] در کاخ شوش از دوره هخامنشی به دست آمده است» (سخن‌پرداز و مراثی، ۱۳۸۸: ۶۳) (تصویر ۴). نقش گل نیلوفر با تعداد گلبرگ‌های مختلف در آثار دوره‌های مختلف دیده می‌شود. این گل سمبل خورشید و چرخه تولد و نوزایی به دلیل باز شدن گلبرگ‌های آن هنگام سپیده صبح و بسته شدن آن هنگام غروب آفتاب است (بروس و فورد، ۱۳۸۸: ۵۶) و بنا بر اعتقادات اساطیری، میترا یا مهر را رب‌النوع خورشید می‌دانستند و نیلوفر با آیین مهر پیوندی نزدیک دارد (یاحقی، ۱۳۷۵: ۴۲۹). در زوایای پایه جفت ستون‌های پیشخوان قلعه چالستر، گلدان حجاری شده است. گل لوتوس هشت پری که در نقش برجسته‌های دوره قاجار است (تصویر ۵) شبیه به گل لوتوسی است که در پایه جفت ستون‌های خانه ستوده حجاری شده و در زوایای پایه ستون‌های گلدان حجاری شده است (تصویر ۶-۷). پایه ستون کاخ-قلعه جونقان با گل لوتوس و شیارهای تزئینی قاشقی (تصویر ۸) تزئین شده است؛ این عنصر تزئینی «در دوره هخامنشی در تزئین بناها و اشیاء به کار رفته (تصویر ۹)؛ در دوره‌های بعد نیز استفاده از این عنصر تزئینی ادامه یافت.

یکی از نمونه‌هایی که در دوره قاجار به دست آمده مربوط به پایه سنگی یکی از مناره‌های مسجد سپهسالار تهران است که با شیارهای قاشقی کوتاه افقی و عمودی تزئین شده است» (زمانی، ۱۳۵۰: ۸) (تصویر ۱۰).

تصویر شماره ۴: نقش گل نیلوفر آبی، کاخ شوش، دوره هخامنشی (سخن پرداز و مرثی، ۱۳۸۸: ۶۳)

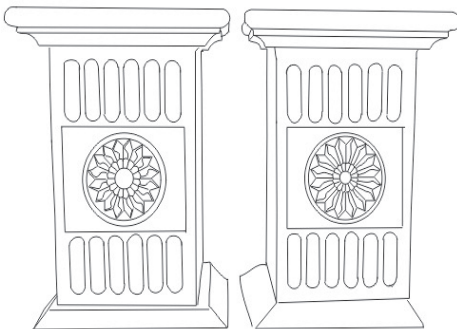
تصویر شماره ۳: پایه جفت ستون‌های پیشخوان قلعه چالستر (آرشیو نگارندگان)

تصویر شماره ۶: پایه جفت ستون‌های خانه ستوده در چالستر (آرشیو نگارندگان)

تصویر شماره ۵: نقش برجسته خانه امام جمعه (سخن پرداز و مرثی، ۱۳۸۸: ۵۷)

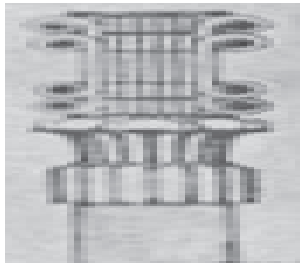
تصویر شماره ۸: پایه جفت ستون‌های قلعه سردار اسعد (آرشیو نگارندگان)

تصویر شماره ۷: پایه جفت ستون‌های خانه ستوده در قلعه چالستر (آرشیو نگارندگان)

۱. این تصاویر از آرشیو شخصی حسین ابراهیمی ناغانی و صفورا قاسمی برای درک بهتر مطلب تهیه شده است.

گل لوتوسی که در پایه جفت ستون‌های کاخ-قلعه جونقان حجاری شده، شبیه به یک نمونه از نقش برجسته‌های عمارت مسعودیه، مربوط به دوره قاجار است (تصویر ۱۱). نحوه حجاری گل لوتوس در پایه جفت ستون‌های قلعه دزک یادآور طرح قالی‌های لچک ترنج است که در منطقه بافته می‌شود. قلمه جفت ستون‌های کاخ-قلعه‌ها استوانه‌ای شکل است که در کاخ-قلعه‌های جونقان، دزک و خانه ستوده در قلعه چالستر صاف و صیقلی و فاقد هرگونه تزئینی هستند (تصویر ۱۲). بر سطح قلمه جفت ستون‌های پیشخوان قلعه چالستر، نقوش برجسته حجاری شده است که تزئینات و نقوش قلمه جفت ستون‌های ابتدا و انتهای پیشخوان قرینه یکدیگرند. چهار ستون میانی نیز از نظر تزئینات، قرینه یکدیگرند. نقوش قلمه جفت ستون‌های ابتدا و انتهای پیشخوان شامل گلدان‌هایی است که بدنه گلدان بزرگتر و با شیارهای عمودی و شعاعی تزئین شده و نقشی که بی‌شبهت به گچبری‌های دوره ساسانی نیست در دهانه گلدان حجاری شده است. در دو طرف آن گلدان‌هایی قرار دارد که از دهانه آن‌ها نقوش برجسته‌ای از طرح لوزی‌هایی که در اطراف و دور ستون به هم متصلند و در میان هرکدام از این لوزی‌ها نقوش گل لوتوس حجاری شده است

تصویر شماره ۱۰: سر ستون دوره هخامنشی با چند نوع شیار تزئینی (زمانی، ۱۳۵۰: ۶)

تصویر شماره ۹: شیارهای تزئینی، مسجد سپهسالار (زمانی، ۱۳۵۰: ۱۳)

تصویر شماره ۱۲: پایه جفت ستون‌های قلعه دزک (آرشو نگارندگان)

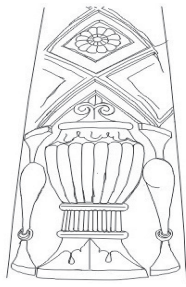

تصویر شماره ۱۱: نقش برجسته عمارت مسعودیه (سخن‌پرداز و مرانی، ۱۳۸۸: ۵۵)

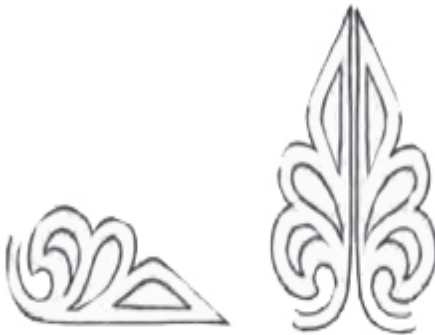
(تصویر ۱۳). انتهای ستون، لوزی‌ها به گل‌های پیچک ختم می‌شوند (تصویر ۱۴). تزئینات و نقوش چهارستون میانی پیشخوان قلعه چالستر نیز از هر لحاظ به یکدیگر شبیه‌اند که عبارتند از چهار ردیف نقش با موتیف‌های گیاهی، اسلیمی، پیچک‌های مو با خوشه‌های انگور. این موتیف‌ها تا انتهای قلمه به دور ستون پیچیده‌اند و خط جداکننده‌ای مانند نوار برجسته‌ای موتیف‌ها را از یکدیگر جدا کرده است (تصویر ۱۵). در نوار پایین طرح تزئینی برگ کنگری با پایه‌ای گلدانی است. طرح تزئینی برگ کنگری «رایج‌ترین طرح تزئینی بعد از ورود اسلام به ایران و ریشه در دوران پیش از اسلام دارد. بسیاری از نقوش گچبری دوره اشکانی و ساسانی مملو از طرح تزئینی برگ کنگری و طرح‌های مشابه آن است» (صحافی اصل و آیت‌اللهی، ۱۳۹۰: ۷۵) (تصویر ۱۶ و ۱۷). نقوش برگ کنگری در این نوار، فرم گلدان را در نظر بیننده تداعی می‌کند که الهام گرفته از قطعه گچبری طاق بستان است (تصویر ۱۸). نوار دیگر با نقش پیچک‌های مو

تصویر شماره ۱۴: قلمه ستون پیشخوان
(آرشیو نگارندگان)

تصویر شماره ۱۳: گچبری برجسته، کاخ کیش،
ساسانی (زابلی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۱۶۲)

تصویر شماره ۱۶: طرح تزئینی برگ کنگری
(صحافی اصل و آیت‌اللهی، ۱۳۹۰: ۷۰)

تصویر شماره ۱۵: قلمه ستون
پیشخوان (آرشیو نگارندگان)

تصویر شماره ۱۸: قطعه گجبری از طاق بستان، ساسانی (مجموعه شخصی یعقوب محمدی فر)^۱

تصویر شماره ۱۷: گجبری از تیسفون (پوپ، ۱۳۷۳: ۱۷۰)

و خوشه انگور تزئین شده است که در باور ایران باستان، نماد خاندان سلطنتی به شمار می‌رود؛ نقشی که در کاشی‌کاری و حجاری بناهای دوره قاجار افزون بر فرم اسلیمی آن، به صورت طبیعت‌گرا نیز مشاهده می‌شود (تصویر ۱۹). دو نوار دیگر با نقوش اسلیمی و گیاهی تزئین شده است. سرستون‌های پیشخوان قلعه چالشر به دو شکل هستند؛ سرستون ابتدایی و انتهای پیشخوان قرینه یکدیگرند و دارای نقش برگ کنگری و نمای دژ برجسته با برجک‌ها، کنگره‌های آن است (تصویر ۲۰). «نمونه‌های باستانی طرح کنگره تزئینی را می‌توان در سه دوره هخامنشی، اشکانی و ساسانی مشاهده کرد؛ برای نمونه (تصویر ۲۱) در بنای نقش رستم طرح کنگره تزئینی به شکل برآمدگی‌های مربع شکلی به صورت ردیفی حجاری شده است» (صحافی اصل و آیت‌اللهی، ۱۳۹۰: ۶۹-۷۰). سرستونی که کنار سرستون ابتدا و انتهای پیشخوان قرار دارد نیز مشابه و قرینه یکدیگرند که چهار نقش شیر دارد که دست‌های خود را بر روی پایه‌ای قرار داده است (تصویر ۲۲). نقش «شیر، همواره از مهم‌ترین کهن‌الگوها در میان ایرانیان به شمار آمده است. در ایران شیر که همیشه در کنار پادشاهان بوده است، به یک نماد سلطنتی تبدیل شد و نشانه‌ای شد از شجاعت و قدرت» (تناولی، ۲۵۳۷: ۱۴) و «نقش دانه مروارید به صورت دوایر تکرار شونده که قدمت این نقش به دوره ساسانی می‌رسد» (پایدارفر و خزاعی مسک، ۱۳۹۲: ۵۴) و شبیه به گردنبند شاهان ساسانی، تزئین شده و انتهای سرستون نیز نمای حصار مشابه کناری دارد.

نقش چهار سرستون میانی پیشخوان نیز از هر لحاظ به یکدیگر شبیه‌اند. سرستون‌ها با نقوش گل‌های چند پر و گلدان و نقش دست دلبر (تصویر ۲۳) تزئین شده‌اند. نقش دست عشاق یا دلبر در دوره

۱. این عکس از آرشیو شخصی یعقوب محمدی فر انتخاب شده است.

تصویر شماره ۲۰: سرستون پیشخوان چالستر
(آرشو نگارندگان)

تصویر شماره ۱۹: مسجد مدرسه
معمار باشی (سلطان‌زاده، ۱۳۸۹: ۴۲)

تصویر شماره ۲۱: کنگره تزئینی به کار رفته در رواق آرامگاه اردشیر در نقش رستم از دوره هخامنشی
(صحافی اصل و آیت‌اللهی، ۱۳۹۰: ۶۴)

تصویر شماره ۲۳: سرستون پیشخوان
(آرشو نگارندگان)

تصویر شماره ۲۲: سرستون پیشخوان
(آرشو نگارندگان)

تصویر شماره ۲۵: سرستون خانه ستوده
(آرشو نگارندگان)

تصویر شماره ۲۴: نقش دست عشاق، جلد لاک،
دوره قاجار (آرشو نگارندگان)

قاجار از اروپا وارد ایران شده و در آثار هنری این دوره به کار رفته است (تصویر ۲۴).
 نقش سرستون‌های خانه ستوده در قلعه چالستر، جفت جفت با یکدیگر قرینه‌اند. چهار سرستون
 میانی با گل زنبق، گل لوتوس و سر انسان و کتیبه‌نویسی^۱ تزئین شده است (تصویر ۲۵).
 متنی که روی سرستون‌ها کتیبه‌نویسی شده عبارتند از: اسامی خدا؛ اسامی پنج تن (محمد (ص)،
 علی (ع)، فاطمه (س)، حسن (ع) و حسین (ع)) و آیه «نَصْرُ مِنَ اللَّهِ وَ فَتْحٌ قَرِيبٌ» که نماد گشایش
 و نصرت الهی و موفقیت در کارهاست. طرح مارپیچ سرستون کپی شده از ستون‌های یونیک
 یونان باستان است که در معماری نئوکلاسیک اروپایی غربی متداول شده بود (تصویر ۲۶ - ۲۷).
 در وسط مارپیچ یکی از سرستون‌ها گل لوتوس حجاری شده که سمبل خورشید و چرخه تولد
 و نوزایی است. «در اکثر فرهنگ‌های جهان، خورشید تجسم انرژی مردانه، نور و گرما است»
 (بروس و فورد، ۱۳۸۸: ۳۸). در بالای گل لوتوس برگ‌هایی از گل لوتوس حجاری شده که در
 دوره قاجار این فرم زینت‌بخش تاج‌های شاهان بوده است (تصویر ۲۸). در وسط مارپیچ سرستون
 دیگر، چهره زنی حجاری شده است. همراه بودن چهره زنی بدون پوشش سر با کتیبه‌نویسی آیات
 در تزئین سرستون‌ها از تأثیر هنر اروپا در دوره قاجار است که در اینجا نمود پیدا کرده است. بر
 روی مارپیچ‌ها نقش دانه مروارید نقش شده است. این نقش ریشه در تمدن ساسانی دارد و نقش
 گل نیلوفری که در سرستون‌ها حجاری شده، شباهت‌هایی به نقوش گل نیلوفر که در آینه‌کاری
 باغ رحیم‌آباد بیرجند کار شده دارد (تصویر ۲۹) و در دو طرف نقش گل نیلوفر، نقش گل زنبق
 (زنبک) حجاری شده که در فرهنگ ایران باستان نماد مرداد و به معنی بی‌مرگی و جاودانگی
 بوده و در هنرهای دوره قاجار با حالت واقع‌گرایانه مورد استفاده قرار گرفته است (تصویر ۳۰).
 نقوشی که روی جفت سرستون‌های کنار ستون‌های میانی خانه ستوده است نیز قرینه یکدیگرند
 (تصویر ۳۱). نقش کتیبه‌نویسی آیه‌الکرسی و طرح سرستون‌ها همانند سرستون‌های میانی طرح
 مارپیچی با نقش دانه مروارید تزئین شده و از وسط مارپیچ به سمت بالا نیز نقش گل حجاری شده
 است. نقوش دیگری که در سرستون‌ها حجاری شده، نقوش اسلیمی و نقش مارپیچ‌های کوچک است
 که شباهت به نقش مارپیچ سرستون در ترکیب دو گانه کاخ هخامنشی در شوش دارد (تصویر ۳۲).
 نقوش سرستون‌های جفت ستون‌های کاخ-قلعه جونقان کاملاً مشابه یکدیگر هستند (تصویر ۳۳).

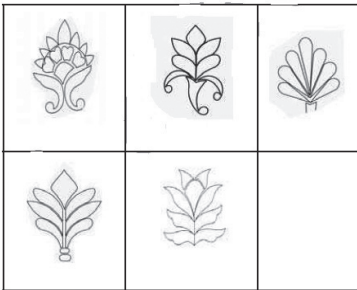
۱. کتیبه «نوشته‌ای است که بر سر در و دیوار ابنیه (کاخ‌ها، مساجد و اماکن متبرکه و غیره) یا بر بدنه کوه به خطوط
 مختلف نویسد» (معین، ۱۳۹۲: ۲۹۰۸/۳).

تصویر شماره ۲۷: سرستون ایونیک، ترکیه
(آدام، ۱۳۸۱: ۱۳۵)

تصویر شماره ۲۶: سرستون ایونیک
(آدام، ۱۳۸۱: ۱۳۰)

تصویر شماره ۲۹: نقش گل نیلوفر در آینه‌کاری باغ
رحیم‌آباد (پایدارفر و خزاعی مسک، ۱۳۹۲: ۵۷)

تصویر شماره ۲۸: سکه احمدشاه
قاجار (پاشایی، ۱۳۹۱: ۹۰)

تصویر شماره ۳۱: جفت سرستون‌های
خانه ستوده (آرشو نگارندگان)

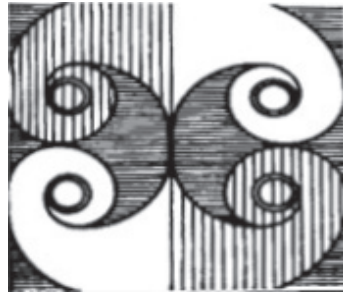

تصویر شماره ۳۰: نقاشی دیوارهای
خانه ستوده (آرشو نگارندگان)

طرح ماریچ سرستون کپی شده از ستون‌های یونان باستان است که در معماری نئوکلاسیک اروپایی غربی متداول شده بود. در وسط ماریچ سرستون‌ها گل رز و بر روی ماریچ‌ها نیز دانه مرواریدهای تزئینی حجاری شده است. در پایین ماریچ‌ها، فرم بسته (غنچه) گل لوتوس حجاری شده است. نقوش سرستون‌های جفت ستون‌های کاخ-قلعه دزک نیز کاملاً مشابه یکدیگر هستند (تصویر ۳۴). یکی از جفت سرستون‌های شبیه به سرستون‌های پیشخوان کاخ-قلعه چالستر (تصویر ۲۰) و دیگری شبیه به سرستون‌های کاخ-قلعه جونقان (تصویر ۳۳) است.

تصویر شماره ۳۳: سرستون قلعه
جونقان (آرشیو نگارندگان)

تصویر شماره ۳۲: نقش مارپیچ،
شوش (زابلی نژاد، ۱۳۸۱: ۴۶۱)

تصویر شماره ۳۴: جفت سرستون قلعه
دزک (آرشیو نگارندگان)

نتیجه‌گیری

عمده بناهای کاخ-قلعه استان چهارمحال و بختیاری متعلق به دوره قاجار است. تقریباً از این زمان است که بختیاری‌ها به لحاظ قدرت سیاسی در معادلات نظام سیاسی ملی ایران جایگاه تثبیت یافته‌ای داشته‌اند. هر چند به لحاظ عدم تمکین از خودکامگی قجری در تضاد و تقابل با آن بوده‌اند، به عنوان قومی تأثیرگذار در تاریخ سیاسی اجتماعی این دوره حضوری فعال داشته‌اند. در این دوره تقریباً ایلخانان و خوانین بختیاری در بیشتر مناطق بختیاری برای خود قلعه و کاخ‌هایی بنا کردند که از حیث معماری، هنرهای صناعی به کار گرفته شده در آن‌ها جالب توجه است. عمده ارزش‌های هنری این بناها، تزئینات معماری آن‌هاست که ستون‌ها و سرستون‌ها از این حیث حائز اهمیت ویژه‌ای هستند. در تزئینات جفت ستون‌های کاخ-قلعه‌های قاجاری استان چهارمحال و بختیاری از عناصر تزئینی‌ای بهره گرفته شده که هم ریشه در هنر ایرانی به معنای ملی آن دارد و هم با فرهنگ بومی منطقه مشترکاتی از حیث داد و ستد یافته است. همانطور که گفته شد، عمده این بناها متعلق به دوره قاجار است که ذائقه قومی خوانین با فرهنگ تصویری دوره قاجار که متأثر از فرهنگ اروپاست در همدیگر مدغم شده است. این التقاط و داد و ستد به صورتی بود که نشانه‌های

تصویری شناخته شده قجری در فرهنگ تصویری دست‌بافت‌های بختیاری - که اصالت ویژه و برتری داشته است - واگردان و مستحیل شده و بعداً به تأثیر از الگوی خاص انتزاعی‌گری حاکم بر فرهنگ تصویری هنرهای قومی بختیاری، وقتی به هنرهای دیگر وام داده شد، تأثیر ویژه خود را گذاشت؛ از جمله در معماری قجری. مثلاً گل‌های فرنگی وقتی به متن قالی‌های بختیاری وارد شد، با شکل انتزاعی‌گری فرهنگ تصویری بختیاری ترکیب شد و مجدداً با مقداری تغییر به معماری بومی قجری برگشت و البته این خصلت داد و ستد نشانه‌های تصویری در متن‌های مختلف هنری است. هنر دوره قاجار، فرهنگ بومی منطقه چهارمحال و بختیاری را تحت تأثیر خود قرار داد و از آن تأثیر گرفت. نمونه‌های بارز این تأثیر استفاده از طرح‌های گل فرنگ، گل لندنی، گلدان‌های با گل‌های طبیعی (گل لندنی) و... نقوش دست‌بافته‌ها با حالت واقع‌گرایانه بوده که در بسیاری موارد از متن بناهای خان‌نشین و قلاع خوانین به متن دست‌بافته‌ها رسید و مثلاً طراحی زیبا و کم‌نظیر قالی خشتی چالستر و بی‌بی‌باف را باید زاییده این داد و ستد تلقی کرد. جفت ستون‌های قلاع مذکور از حیث آدین‌گری با این نشانه‌های تصویری بسیار زیبا و در نوع خود کم‌نظیر است. نقش انسان افزون بر سایر نقوش حیوانی و گیاهی به طور چشمگیری در هنر قومی بختیاری خصوصاً دست‌بافته‌ها جا باز کرد و باید گفت از فرهنگ تصویری قجری وام گرفته است. این نقش نخست به صورت نسبتاً واقع‌گرایانه در معماری و تزیینات داخلی آن نضج گرفت و سپس متناسب با محدودیت‌های تکنیکی بافت با کمی تغییر در قالی‌های شهری و روستایی بختیاری نیز رواج یافت. باید گفت عمدتاً به لحاظ اقلیم خاص منطقه و استفاده از مصالح سنگی، واقع‌گرایی مدنظر در فرهنگ تصویری قاجار، کمی کمرنگ‌تر از سایر مناطق ایران در هنر و محصولات هنری بختیاری دوره قاجار نفوذ کرد و این البته بیشتر به لحاظ همین محدودیت مصالح بود که بعداً برای همگن کردن و هماهنگ نمودن آن با نشانه‌های روشمند و انتزاعی دست‌بافته‌ها کار را آسان‌تر می‌کرد. تزیینات و آرایه‌های جفت ستون‌های قلاع و کاخ‌های قاجاری استان چهارمحال و بختیاری، نمونه عالی از نخستین متن‌های پذیرش و ادغام نشانه‌های تصویری بیگانه در فرهنگ تصویری بختیاری و هنر بومی این استان است. البته سایر بخش‌های این بناها نیز در خود جذابیت‌هایی از این حیث دارد، اما مصالح سنگ در تناسب با اقلیم منطقه، کمی بیشتر بومی بودن و هماهنگ بودن از حیث هویت منطقه‌ای را نمایش می‌دهد. از این منظر نباید از هنر چیره‌دستانه سنگ تراشان این آثار ارزشمند غافل شد که در تاریخ هنر و فرهنگ بختیاری با تجربه زیسته تراشیدن شیرهای سنگی عظیم و سترک و زیباپیکر همراه بودند.

کتابنامه

- آدام، رابرت. (۱۳۷۵). معماری کلاسیک: راهنمای جامع سبک کلاسیک. به کوشش حسین سلطان‌زاده. ترجمه هومن ارجمندفر و دیگران. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- ابراهیمی ناغانی، طیبه. (۱۳۸۹). «تحلیل و بررسی نقوش دست‌بافته‌های بختیاری با رویکرد نقد فرمالیستی». پایان‌نامه کارشناسی. دانشگاه شهرکرد.
- اسکارچیا، جیان روبرتو. (۱۳۷۶). هنر صفوی، زند و قاجار. ترجمه یعقوب آژند. تهران: انتشارات مولی.
- بابا کمال، یدالله و دیگران. (۱۳۹۳). «بررسی و تحلیل نقش برجسته‌های قاجاری مجموعه سنگ طاق‌بستان، کرمانشاه». هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی. ش ۵۸. تابستان. صص ۲۷ - ۳۶.
- بروس، میراندا؛ فورد، میت. (۱۳۸۸). فرهنگ مصور نمادها و نشانه‌ها در جهان. ترجمه ابوالقاسم دادور و زهرا تاران. تهران: انتشارات کلهر؛ دانشگاه الزهرا.
- تناولی، پرویز. (۲۵۳۷). «قالیچه‌های شیری فارسی، مجموعه تناولی». از مجموعه منیژه و پرویز تناولی. با مقدمه ریچارد اتینگهاوزن. ترجمه سیروس پرهام. تهران: [با همکاری سازمان جشن هنر].
- پاشایی، ژیلایا؛ جباری، صداقت. (۱۳۹۱). «ظهور نقوش انسانی در مهرهای دوره قاجار (با تأثیر بر مهرها از سکه‌ها و مدال‌های آن دوره)». فصلنامه گنجینه اسناد. ش ۸۸. صص ۷۸ - ۱۰۷.
- پایدارفر، آرزو؛ خزاعی‌مسک، سمیه. (۱۳۹۲). «تزئینات گچبری و آینه‌کاری عمارت باغ رحیم‌آباد بیرجند». فصلنامه نگره. ش ۲۷. صص ۴۹ - ۵۹.
- پوپ، آرتور اپهام. (۱۳۷۳). معماری ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، احمد ایرانی. ج ۳. تهران: فرهنگیان.
- پوربختیار، غفار. (۱۳۹۱). «نخستین بانوی سفرنامه‌نویس ایرانی در اروپا (بی‌بی کوکب بختیار)». فصلنامه علمی پژوهشی زن و فرهنگ. سال ۳. ش ۱۲. صص ۹۹ - ۹۳.
- حقیقت، عبدالرفیع. (۱۳۸۵). تاریخ هنرهای ملی و هنرمندان ایرانی از کهن‌ترین زمان تاریخی تا پایان دوره قاجاریه از مانی تا کمال‌الملک. ج ۱. چ ۲. تهران: انتشارات کومش.
- حیدری سورشجانی، عاطفه. (۱۳۹۰). «بررسی تغییرات فرش خشتی چالستر در سی ساله اخیر». پایان‌نامه کارشناسی. دانشگاه شهرکرد.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه. زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی. ج ۳. چ ۲ از دوره جدید. تهران: مؤسسه لغت‌نامه دهخدا.
- زابلی‌نژاد، هدی. (۱۳۸۷). «بررسی نقوش اصیل قاجاری». فصلنامه هنر. ش ۷۸. صص ۱۴۰ - ۱۶۹.
- زمانی، عباس. (۱۳۵۰). «شیار تزئینی در آثار تاریخی اسلامی ایران». هنر و مردم. ش ۱۱۰. صص ۱ - ۲۲.

- زنده‌دل، حسن و دستیاران. (۱۳۷۷). *استان چهارمحال و بختیاری*. تهران: مؤسسه تحقیقات و انتشارات ایرانگردان.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۸۹). *معماری کلاسیک*. ج ۱. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- سمیعی، سیروس. (۱۳۷۴). *ستون‌ها و سرستون‌های بناهای تهران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شفیع‌ی مبارکه، محمدرضا. (۱۳۷۹). «قلعه سردار اسعد بختیاری، نمودی از یک کاخ - باغ ارزشمند». *رشد آموزش جغرافیا*. ش ۵۵. صص ۱۶-۲۲.
- صادقیان، حمید؛ مدنی، لیلیا. (۱۳۸۸). «بررسی نقش مایه درخت بید مجنون در قالی «نقش خشتی» استان چهارمحال و بختیاری». *مجله گلجام*. ش ۱۲. صص ۶۹-۸۶.
- صحافی اصل، پریسا؛ آیت‌اللهی، حبیب‌الله. (۱۳۹۰). «بررسی تداوم عناصر تزئینی معماری ایران باستان در معماری دوران اسلامی ایران تا پایان دوره صفوی». *فصلنامه نگره*. سال ۶. ش ۱۹. صص ۷۰-۷۵.
- فریه، ر. دلیلو. (۱۳۷۴). *هنرهای ایران*. ترجمه پرویز مرزبان. تهران: نشر و پژوهش فرزاد روز.
- فیشر، ارنست. (۱۳۴۹). *ضرورت هنر در روند تکامل اجتماعی*. ترجمه فیروز شیروانلو. تهران: توس.
- قاضیانی، فرحناز. (۱۳۷۶). *بختیاری‌ها، بافته‌ها و نقوش*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- کمالی، محمدرضا. (۱۳۸۸-۱۳۸۹). «بررسی معماری دوره قاجار». *دوفصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی*. سال ۶. ش ۵. صص ۴۷-۵۴.
- مراثی، محسن؛ سخن‌پرداز، کامران. (۱۳۸۸). «بازتاب هنر ایران باستان در تزئینات وابسته به معماری خانه امام جمعه و خانه منسوب به امیرکبیر». *مجله نگره*. ش ۱۳. صص ۵۳-۶۷.
- معین، محمد. (۱۳۹۲). *فرهنگ فارسی*. ج ۳. تهران: نشر امیرکبیر.
- مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۷). *تاریخ هنر ایران دوره اسلامی: تزئینات معماری*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- مؤمنی، کورش؛ بمانیان، محمدرضا؛ سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۰). «بررسی تطبیقی نقوش کاشی‌کاری دو مسجد - مدرسه چهارباغ و سید اصفهان». *دوفصلنامه علمی پژوهشی مطالعات تطبیقی هنر*. ش ۲. پاییز و زمستان. صص ۱-۱۶.
- میرمیران، هادی. (۱۳۸۹). *بررسی ویژگی‌های معماری دوران قاجار*. <http://www.naghsh-negar.ir/1389/06>. (دسترسی در ۱/۶/۱۳۸۹).
- نصیری، محمدجواد. (۱۳۷۴). *سیری در هنر قالی‌بافی ایران*. تهران: محمدجواد نصیری.
- یاحقی، محمد. (۱۳۷۵). *فرهنگ اساطیر و انتشارات داستانی در ادبیات فارسی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی: صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران. انتشارات سروش.